

POLITICKÉ PARAMETRY MODERNÍ POLSKÉ HISTORIOGRAFIE¹

JIŘÍ VYKOUKAL

Moderní polská historiografie je typická zvláštním způsobem vytváření vztahu mezi dějinami a současností. Vzájemné prolínání obou těchto časových rovin je někdy tak silné, že přítomnost vypadá, jako kdyby směřovala v čase zpátky a ne dopředu a minulost se jeví jako přítomnost v historickém kostýmu příslušné doby – je to asi normální v národě, o kterém pomluva praví, že jedna jeho polovina o dějinách píše, aby je ta druhá mohla číst. Prolínání historie a přítomnosti však přitom není výsadou pouze 20. století, ale představuje skoro trvalou dispozici moderní historiografie, navíc se neomezuje jen na moderní a soudobé dějiny, ale ovlivňuje vidění starších fází historického procesu a výrazně promlouvá do jejich velkých syntéz, jak to ukazují ty z pera např. A. Naruszewicze, J. Lelewela či M. Bobrzyńského.

Toto spojení minulosti a přítomnosti vzniká již v době rozdělení a zániku první polské republiky na konci 18. století, kdy se nadlouho zformuje první velmi výrazné téma polské historiografie, založené na výkladu příčin tohoto historického faktu, a kdy se v rámci tohoto tématu začnou projevat také některé modalities uvažování o dějinách, které trvají hluboko do 20. století, a to:

a) chápání dějin jako hypotézy: zánik státu zanechal neřešenou otázku, zda k němu muselo dojít; protože však takovou otázku v historii nelze

---

¹ Tato studie vznikla za podpory grantu GA ČR 409/04/2031 p.n. Polská historiografie po roce 1945 (lidé, instituce, koncepce).

zodpovědět zpětně, odpověď na ni se hledá v politice zaštiťující se historickými argumenty, z toho vyplývá

b) chápání historiografie jako synkreze vědecké explikace a morálně-politické sankce: výklad národních dějin směřuje věcnou argumentaci s otázkou politické odpovědnosti, protože z definice viníka vyplývá definice strategie, která mohla úpadku zabránit, což historicky legitimizuje politický proud, který se příslušnou argumentací zaštití, tento proces se zobrazuje optikou

c) tzv. historických antinomií: tato dichotomická schémata (např. národ versus stát, monarchie versus republika, optimismus versus pesimismus, Východ versus Západ, organická práce versus povstání), vznikající na pomezí historiografického a politického diskursu, zvýrazňují svou silnou polaritou hypotetický moment v dějinách a poskytují historicko-politické synkrezi účinný nástroj vlivu.

Pro moderní historiografii byla příznačná silná komplementarita a setrvačnost těchto modalit, vzájemně se střídajících bez zrušení celého schématu podle postavení polské otázky v jednotlivých politických konstelacích, resp. kulturních formacích rozděleného 19. století (osvícenství, romantismus, pozitivismus/realismus a modernismus/neoromantismus) a ovlivňujících i následující období. Historiografie 20. století do značné míry vycházela z této konstrukce posilované dramatickými politickými realitami, jež znemožňovaly její klidnou evoluci a emancipaci od sevření starým schématem, které sice s rokem 1918 ztratilo na politickém významu, avšak zanechalo po sobě funkční formu.

Období meziválečné nezávislosti si našlo nové téma – lednové povstání, z jehož tradice nová doba odvozovala svou identitu i své hlavní znaky – stalo se jakýmsi mimo historii ležícím bodem, mytologickým počátkem z něhož nová doba odvozovala svou identitu a genezi.² Jestliže se historiografie 19. století snažila, zjednodušeně řečeno, distancovat od roku 1795, pak pro meziválečné období (ale už i pro jeho neoromantická preludia) byla typická orientace na rok 1863, jehož politická a mentální uzurpace měla zdůvodnit nárok na *rząd dusz* v obnovené nezávislosti. Nová stylizace změnila rok 1863 v poslední záblesk romantického ducha vzpoury – po něm přišla doba konformismu a útlaku, z níž vyrůstající generace nepokorných znovu vykřesala jiskru, jež zažehla plamen nezávislosti. V tomto

---

² Mircea Eliade, *Mýtus o věčném návratu*. Praha 1993, s. 99.

smyslu se na rok 1863 odvolávali snad všichni (literáti, historici, politici a publicisté) bez rozdílu politické orientace, avšak vždy se snahou jeho specifickým výkladem nějakou konkrétní orientaci podpořit³, a bylo stejně tak příznačné, že rok 1863 byl nejfrekventovanějším tématem meziválečné historiografie zabývající se záborovým obdobím.⁴

Národní demokraté spatřovali v povstání a jeho porážce moment, který zničil dosavadní archaickou a neúčinnou dominanci parazitní šlechty a vystavil Poláky tlakům, jež je přinutily adaptovat se na podmínky moderní doby: „Povstání let 1863/64 pohřbilo polskou otázku: ve chvíli jeho porážky zmizela z mezinárodního dění (...) Toto období vnější mrtvolnosti bylo však jedním z nejdůležitějších ve vnitřních dějinách Polska.“⁵ Pro politický blok kolem Piłsudského byl rok 1863 zdrojem genealogie vlastního hnutí, které v atmosféře všeobecné deprese a rezignace drželo ideu nezávislosti při životě a dovedlo ji k úspěšnému konci.⁶ Velmi výstižně to ve své syntéze definoval Władysław Pobóg-Malinowski, velký obdivovatel maršálka: „Rok 1863 je jedním z našich nejhlubších přelomů a převratů (...) Zvítězil nový příkaz: poměřuj úmysl možnostmi a ne naopak (...) Dějiny této zpočátku nepočtené a pozvolna sílící skupinky jsou do značné míry dějinami potýkání se s vnitřní chorobou vlastní společnosti.“⁷

Živná půda, v níž se „diskurs roku 1863“ prosazuje, se přitom vytvářela hlavně během druhé poloviny 19. století, kdy se problém vysvětlení zániku státu stále více propojoval s transformačním konfliktem tradičních a moderních struktur. Jeho projevy vstoupily do rozdělené polské společnosti s nemalou razancí, prověřovaly její adaptační potenciál a ve spojení s politickým faktem povstání formovaly také nový mentální proud v rozděleném Polsku. Lidé, kteří jej vytvářeli, se rekrutovali z drobné šlechty

³ Velmi výstižné je označení „obsese lednovým“ povstáním, která se objevuje zvláště v tvorbě neoromantické generace. Janion M., Żmigrodzka M., *Romantyzm i historia*. Warszawa 1978, s. 561.

⁴ Handelsman M., *Czasy porozbiorowe. Kwartalnik Historyczny*, z. 1–2, 1937, s. 303.

⁵ Dmowski R., *Mysli nowoczesnego Polaka*. Wrocław 1996, s. 117 (jde o vydání původní práce z roku 1902 s doplňky z let 1905–1933).

⁶ Król M., Karpiński W., *Od Mochneckiego do Piłsudskiego. Sylwetki polityczne XIX wieku*. Warszawa 1997, s. 183–194. Instruktivní je v této souvislosti Piłsudského spisek *Jak stałem się socjalistą z roku 1903* i další jeho práce o lednovém povstání, jako *Zarys historii militarnej powstania styczniowego* (1912), *Rok 1863* (1924), *Wpływ Wschodu i Zachodu na Polskę w epoce 1863 roku* (1924).

⁷ Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski, 1864–1945*. Tom pierwszy. Paryż 1953, s. 3.

a jejich mentalita po ruských represích obsahovala notnou dávku protiruské fobie, která: „(...) spolu s přesvědčením o nutnosti obnovení ozbrojeného boje žila jako svatá tradice v šlechtických dvorcích království polského.“⁸ Následkem agrární reformy a ruské snahy depolonizovat *Kresy* vyhnáním polské *gentry* se tato skupina (v počtu 50 000–60 000 lidí) ocitla bez prostředků k obživě, bez možnosti přirozeného uplatnění na pracovním trhu, ale s přirozeným sklonem k buřičství.⁹

Uvnitř této skupiny působil gradující generační faktor. Generace narozená v letech 1836–1845, byla vychována v duchu romantismu, měla přímou zkušenost s lednovým povstáním i jeho porážkou a možnost jejího veřejného působení byla omezená jak v době rozdělení (důsledek represí), tak po první světové válce (stáří) – (B. Limanowski, M. Bobrzyński, T. Korzon, A. Kraushar). Další generace „realistů“, narozená v letech 1846–1855, která povstání vnímala v mládí a dětství, si osvojovala a Polsku zprostředkovávala moderní myšlení, avšak sama zažila obnovený polský stát také již ve svém „penzijním“ věku a jeho tvářnost opět příliš nepoznamenala (A. Świętochowski, W. Smoleński). Generace, která se narodila v letech 1856–1865, měla z doby povstání již jen dětské zážitky, o to citlivěji však vnímala depresivní vývoj po roce 1864, i když samotné povstání se měnilo v mýtus. Tady se začalo konspirovat, tady se slévala vzpoura proti národnostnímu a politickému útlaku s nesouhlasem se sociálními poměry. Teprve v časovém prostoru této generace a generace následující (1866–1875) nacházíme největší soustředění tvůrců a protagonistů nezávislého Polska (S. Żeromski, J. Piłsudski, S. Askenazy).¹⁰

Mezi těmito mladými lidmi se v šovinistické a samoděržavné atmosféře tehdejšího ruského školství v *kongresovce* rozvíjely politicky brizantní „infekce“ socialismu a nacionalismu, oni se stávají generací nepokorných, kteří si stylizovali dějiny národa v souvislosti s dějinami sebe samých, kteří vytvořili legendu svou a své *niepodległości*.¹¹ Schopnost této skupiny vytvořit a v meziválečném Polsku prosazovat svůj vlastní obraz národní minulosti svázaný s rokem 1863 byl dán také tím, že její příslušníci, narození v letech 1860–1900, tvořili až 95 % formální (politické a intelektuální) elity

⁸ Krejčí K., *Piłsudski a Rusko*. Praha 1932, s. 17.

⁹ Beauvois D., *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. Sejny 1996, s. 247–259.

¹⁰ Hass L., *Inteligencji polskiej dole i niedole. XIX i XX wiek*. Łowicz 1999, s. 104–145.

¹¹ Cywiński B., *Rodowody niepokornych*. Warszawa 1996, s. 23 (první vydání 1971).

meziválečného Polska, z toho 73 % byly ročníky 1860–1890.¹² Významem je tudíž srovnatelná například s generacemi vrcholného a pozdního a osvícenství, které se během 19. století potýkaly s hádankou trojího dělení – dokresluje to fakt, že v období vzniku a formování obou těchto center zaznamenáváme největší populační přírůstky (ročníky v rámci období 1781–1810 a 1861–1890).¹³

Dominantní politické proudy se se svými politicko-historickými koncepcemi vztahovaly k roku 1863 hlavně proto, že tento rok zahrnoval radikální proměny všech tří záborů, které přivedly k životu všechny z nich. Perspektiva roku 1918 symbolicky uzavřela civilizační proměny předchozích dekád velkým politickým a morálním úspěchem, který jako politikum nebyl k zahoezení. Ještě revoluce roku 1905 byla součástí širšího hnutí a její sociálně-politický náboj ji jakoby vyřazoval z řady klasických povstání. Hnutí, které kulminovalo za první světové války, se však úspěšně zařadilo do povstalecké linie, i když rok 1918 lze považovat spíše za „nepravé“ povstání, které skončilo dobře. Výrazným paradoxem ovšem zůstává, že mimo rámec „rozdělených“ polských dějin pojatých jako rytmus střídání fází přizpůsobení a očištění to byla často právě *kolaborační* politika, v jejímž prostředí vznikaly progresivní modely *možné* politiky, které se přibližovaly západnímu liberálnímu či liberálně konzervativnímu standardu (Aleksander Wielopolski a jeho „romantický“ předchůdce K. Drucki-Lubecki).¹⁴

Další vývoj však ukázal, jakou hodnotu má diskurs roku 1863, když právě inteligencja, vychovaná v jeho tradici, vstoupila do prózy meziválečné existence, začala prožívat své praktické deficity, zklamání a neúspěchy, narážet na problém rovných a rovnějších a toho, že ne všichni jsou honoreováni za obětavý boj ve prospěch národní věci.¹⁵ Začaly se také projevat nedostatky a problémy meziválečného uspořádání polské politiky s kulminací státního převratu v roce 1926. Sanační diskurs, jak ideologii bloku vládnoucího po roce 1926 nazval Jan Prokop, si do určité míry přivlastnil *diskurs roku 1863* jako svůj historicistní fundament.¹⁶ Tradice roku 1863

¹² Wapiński R., *Pokolenia Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 9.

¹³ Dobrzyńska M., Wallis A., *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały statystyczne*. Wrocław 1971, s. 23.

¹⁴ Król M., *Romantyzm. Piekło i niebo Polaków*. Warszawa 1998, s. 9–26.

¹⁵ K dilematům polské inteligence v první polovině 20. let viz Nałęcz D., *Sen o władzy. Inteligencja wobec niepodległości*. Warszawa 1994.

¹⁶ Prokop J., *Klerk i diabeł. Literatura. Ideologie. Mity*. Kraków 1999, s. 48–64; Kamiński L., *Romantyzm a ideologia. Główne ugrupowania polityczne Drugiej Rzeczypospolitej wobec tradycji manticznej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

prošla dvojí zkouškou ohněm v září 1939, kdy deprese z porážky, kterou sanační režim ve své propagandistické kampani vylučoval, byla o několik let později následována varšavským povstáním, jehož lidská i materiální hekatomba vyvolala situaci, jež spolu s novými vnitropolitickými poměry vedly k proměně tradice ledna 1863.

Význam roku 1863 v meziválečné polské politické i historické reflexi spočíval v dialogu dvou rovin, z nichž první zahrnovala zlomy a dynamiku modernizačních změn poslední třetiny 19. století, druhý pak genezi vrstvy lidí vytvářejících obraz vlastní genealogie, jež se v letech první světové války spojila s procesy, jejichž vyústěním bylo obnovení polské samostatnosti. Tato vrstva, rozdělená již před rokem 1914 na politické strany, skupiny a názorové proudy, získala rokem 1918 možnost svázat své představy a svůj politický potenciál s určitou vizí i praktickou podobou státu. Rok 1863 tak mohl zůstat společným mezníkem, zůstal zachován i jeho fundační charakter, spočívající jak v hustotě změn uvádějících polskou společnost na nové cesty, tak v intenzitě nároku té které politické skupiny na to být tím nejpravějším dědicem povstání. Začne se však lišit jeho obraz, výklad a také praktická aplikace, a to úměrně tomu, jak se reálně rozcházel politiky těchto stran, skupin a proudů – tehdy se dá mluvit o vzniku *diskursu 1863*. Příslušný subjekt uváděl do souladu národní minulost se svou vlastní minulostí tím, že vkládal svou skupinovou genealogii do zlomového modernizačního období, jež bylo tak bohaté na témata, že umožňovala bohatý výběr látky a interpretačního prostoru. Dokud žily generace s tímto fenoménem spojené a z něj čerpající, popřípadě dokud nevznikla další diskontinuita, která závažnost tohoto fenoménu oslabila a převedla produkci genealogického modelu na jiné historické a politické reálie, potud trvá diskurs 1863 – jeho poslední kulminací byla druhá polovina 40. let 20. století, kdy ve jménu specifického revolučního výkladu dědictví roku 1863 komunisté částečně zlikvidovali, částečně ve zdeformované podobě převzali meziválečnou formu tohoto diskursu.

Tradice roku 1863 byla v nových geopolitických i vnitropolitických reáliích tlumočena a přetlumočena jazykem „lidového“ Polska, které *diskurs 1863* zařadilo do velké marxistické teorie a vybralo z něj prvky, které byly zakomponovány do vlastní koncepce historické legitimizace. S poválečným komunismem se tak povaha roku 1863 i historiografického diskursu na něm založeného opět částečně proměnila úměrně charakteru vnitropolitických proměn Polska. O historii se začali ucházet noví mocipáni, ale jak se ukázalo, i oni se museli vyrovnat se situací, kterou zanechalo rozdělené

19. století, ale současně se pokusili jí dát nové nasměrování. Tradice byla formována na základě snahy o vysvětlení příčin úpadku státu a soustředění na stát a politiku jako fundamentální kategorie dějin přetrvávalo i v meziválečném období. Tradiční syntézy byly postaveny na různě exponovaném politickém momentu, zatímco „vnitřní“ dějiny přicházely ke slovu pomaleji. Tato situace se s plnou silou projevila po roce 1918, kdy politický rozměr národních dějin byl naplněn obnovenou státností, avšak zpoždění v dalších oblastech se projevovalo v citelně pocítované absenci syntetické práce, schopné zahrnout národní dějiny jako celek. Svým způsobem tak historiografie odrážela fakt, že politické sjednocení tří záborů v jednom státním celku nebylo následováno reálným vyrovnáním důsledků ekonomické, kulturní a sociální dezintegrace, tj. vyrovnáním vnitřního dědictví epochy rozdělení.

Na druhé straně marxistická nebo k marxismu inklinující historiografie v Polsku neměla za sebou skoro nic, čím by byla s touto tradicí spojitelná. Obecně levicově orientované dějepisectví bylo příliš úzce spojeno s tradicí PPS a jejího boje za nezávislost a politickými akcenty, než aby se dalo mluvit o nacionálně neutrální *sensu stricto* marxistické reflexi dějin, takže marxismem nebo historickým materialismem ovlivněný výzkum se odehrával buď na úrovni sociologie, nebo v rámci sociálních a hospodářských dějin, popřípadě metodologické reflexe a didaktiky dějepisu. Kritika přepolitizované historie a vyrovnání deficitu mezi nimi a dalšími oblastmi národních dějin se staly arénou, na níž se marxisté po válce pokoušeli prosadit s generální revizí dosavadní historiografie. Jejich postoj vyjadřovalo tvrzení, že pokud si dosud nikdo neuvědomil limity dějepisecké tradice, poválečná doba je prokázala do té míry, že nový rozměr dějin je možné pochopit jen skrze historický materialismus. Revizionismus se zaměřoval na v zásadě dva hlavní okruhy problémů. První souvisel s geopolitikou, tedy s přesunem státního území Polska z východu na západ, druhý se pak týkal míry kontinuity či diskontinuity vnitřního vývoje, tedy otázky, zda poválečný vývoj bude mít podobu reformní evoluce nebo revolučního zlomu.

V prvním směru diskuse většinou podtrhovala význam vítězství tzv. piastovské ideje nad jagellonskou ideou, čili návratu Polska na území, kde vznikla polská státnost, a rezignace na aktivní východní politiku. Marxisté tu příliš nezabíhali do podrobností, které za ně obstarávala medievistika, často vycházející z národně demokratického pojetí dějin, které komunistům do jisté míry konvenovalo. Soustřeďovali se na to, aby historické argu-

menty souzněly s kritikou starých modelů expanze proti Rusku a současně zdůvodňovaly inkorporaci bývalých německých území. Geopolitická změna se spojovala se slovanským programem, který komunistům potvrzoval, měl garantovat jednotu slovanských národů a eliminovat tak případné německé nebezpečí. Z kombinace slovanství a piastovské ideje se odvozovala ostrá kritika meziválečné „reakční koncepce dvou nepřátel“ jako nepřijemného dědictví „panského Polska“, sloužícího protibolševickému sanitárnímu kordonu, takže komunistům slovanství evidentně splyvalo s posilováním vazeb na sovětskou zahraniční politiku.

Jistý monopol piastovského programu byl dán nejen zkušeností s Německem za války, ale také faktem, že z historiografie byl pečlivě vypreparován jeho dosavadní konkurent, jagellonský program, a to jak ve smyslu zániku vlastní koncepce a eliminace či odmlčení se jeho stoupenců, tak i ve smyslu odstranění jejích reálných základů. Stanovení nové východní hranice a nastolení sovětské kontroly zbavilo Polsko statutu země, která se do té doby snažila vystupovat jako konkurent Ruska, resp. Sovětského svazu v prostoru východní Evropy – Polsko z pozice mocenského i civilizáčně-kulturního rivala Ruska kleslo na úroveň satelitu srovnatelnou snad s Polským královstvím v 19. století, a to ještě zdaleka nebylo jisté, půjde-li o Polské království let 1815–1830, 1830–1864 nebo 1865–1905. Nová východní hranice znamenala nejen ztrátu území, tvořících jakýsi hraniční pás meziválečného *antemurale*, ale v jejím důsledku se zkompletovaly „národní státy“ Litevců, Ukrajinců a Bělorusů v podobě svazových republik sovětského státu. Původní záměr využívat teritoria těchto států pro ofenzivní činnost proti Rusku (meziválečný prométeismus) zanikl a byl nahrazen novou situací, v níž Polsko spolu s ostatními zeměmi středovýchodní Evropy tvořilo pásmo sovětského „vnějšího impéria“ obráceného na západ, tedy jakési *antemurale* naruby. Teritoriální a hraniční posuny spolu s holocaustem a válečnou genocidou způsobily masívní demografické změny, jejichž důsledkem byla radikální proměna vnitřních polských poměrů: stát, který měl před rokem 1939 více než jednu třetinu národnostních menšin a bohaté spektrum náboženských vyznání, se během velmi krátké doby proměnil ve stát etnicky takřka homogenní s jednoznačnou převahou římskokatolické církve.

Stav rychlé a takřka totální dezaktualizace jagellonské ideje, provázené razantním nástupem piastovské ideje, pro níž poválečné období otevřelo prostor dokořán, jako by naplnilo starý sen národních demokratů o etnicky čistém a katolickém Polsku bez menšin a Židů, Polsku spolupracujícím

s Ruskem proti Německu. Problém však spočíval v tom, že od počátku 20. století byla polská politická i historická reflexe postavená na principu vyvažování obou idejí. Situace po roce 1945 však tuto rovnováhu vychýlila ve prospěch piastovského programu, který za dané situace mohl vyplnit celé národní dějiny, avšak jeho postup se zastavil kousek za časovou hranicí grunwaldské bitvy, kterou překračoval již jen v podobě modelu protonárodní geneze, jenž brzy narazil na problém vývojového zpoždění.

Novověk však přesto obsahoval slabý, v pozadí působící, ale posléze velice perspektivní prvek, který vytvářel jakýsi společný jmenovatel, k němuž se separátní fáze vztahovaly, a tím bylo vědomí civilizačního sklužu či zaostávání za vyspělým světem. Zdrojem tohoto vědomí se stala série katastrof, kterým bylo Polsko vystaveno od září 1939 přes brutální likvidaci varšavského povstání až po sílící sovětská tendenci poválečného období, přičemž pocit úpadku musel být o to silnější, oč více se před válkou sebevědomí národa posilovalo oficiální propagandou. Válka i bezprostředně poválečné období znamenaly, že národ, obrazně řečeno, vyčerpal bez praktického výsledku celý repertoár tradice heroismu, odkázaný tradicí a pěstovaný tou aktuální politikou, která svůj historický fundament a *raison d'être* viděla právě v jagellonské ideji. Její odliv však způsobil, že v interpretačním vakuu v prostoru novověkých dějin vznikl průchod, kterým vstoupil marxismus. Jeho nástup v historiografii *sensu stricto* však neprobíhal formou přímé polemiky s jagellonskou ideou (to ostatně „zařídily“ publicistické polemiky), ale převedením problému do zcela odlišné dimenze sociálních a hospodářských dějin, jejichž nepříznivá bilance představovala pro marxisty hlavní problém v pojetí vztahu minulosti a současnosti; jagellonská idea byla pouze nepříjemnou „nadstavbovou“ špičkou komplikované „základny“.

Na časové hranici, která však nebyla dána již jen událostně v rámci politických dějin, ale stykem dvou modelových abstrakcí, se střetla koncepce národa v podobě protonárodní geneze s problémem folwarku jako centrálním problémem marxistické verze národních dějin¹⁷. Krátce po válce se toto setkání snad nejpříkladněji projevilo na vratislavském sjezdu polských historiků v roce 1948 polemikou kolem referátu poznaňského historika Jana Rutkowského o výzkumu rozdělování společenského produktu ve feu-

---

¹⁷ Wyczański A., *Badania historyczne w Polsce w latach 1937–1986 nad okresem XVI–XVII w. Kwartalnik Historyczny*, n. 1, 1987, s. 90.

dál ní společnosti do konce 18. století.¹⁸ V rámci sekce, jejímž byl účastníkem, právě Rutkowski vyvolal největší diskusi povětšinou kritickou až odmítající – ze strany mladých marxistů. S masivní kritikou jeho koncepce vystoupili W. Kula a Z. Kormanowa. První vytkl Rutkowskiému jako základní omyly přeceňování faktoru rozdělování na úkor výroby, nehistorické pojetí rozdělování, které Rutkowski podle jeho názoru odvozuje z ekonomické struktury kapitalismu a přenáší do feudalismu a konečně nedocení role kapitalizace zisku jako zdroje dynamiky ekonomického rozvoje.¹⁹ Kormanowa byla agresivní, Rutkovského koncepci označila za ignoraci třídního aspektu dějin a eliminaci základních faktorů geneze dělnické třídy včetně jejího zájmu o řešení agrární otázky, což popírá fakt vítězství kapitalismu v Polsku i jeho přerůstání do imperialistické fáze.²⁰ Disputace byla zřetelně poznamenána ideologií a ukazovala, že hledání kořenů současnosti může být zdrojem velkých kontroverzí. Oba kritici Rutkovského odsuzovali především nesoulad jeho historické koncepce s tím, co bylo podle jejich názoru podstatou poválečného vývoje a co tedy musí vyplývat z jiných dějin než jsou ty, které zprostředkovává Rutkowski. Kula na toto téma již v roce 1945 jasně řekl: „(...) prostřednictvím zkoumání sociálních a hospodářských dějin dosáhneme revize naší politické historie, provedeme úplnou revizi naší minulosti.“²¹ Rutkovského koncepci nemohla být, koneckonců, oběma kritiky ani jinak vnímána a celá polemika dospěla k bodu, v němž se otevřeně projevila povaha argumentace marxistických historiků a jejich sporu s dosavadní historiografickou tradicí.²²

Toto setkání mělo klíčový význam. Národní schéma výkladu symbolizovalo etnický a nábožensky monolitní poválečné Polsko v národně demokratické verzi organického či integrálního národa. Tam, kde toto schéma před válkou střídal komplex jagellonské ideje, vstoupila nyní nová marxistická interpretace, která se soustřeďuje na problém folwarku, pečlivě prohledával dějiny a hledal v nich příčiny deformace polského historického procesu i východiska její nápravy. Kromě vyřazení národa jako možné alter-

¹⁸ Rutkowski J., Zagadnienie podziału dochodu społecznego dp XVIII w. In: *Pamiętnik VII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich we Wrocławiu 19–22 września 1948*. T.1. Warszawa 1948, s. 373–386.

¹⁹ Kula W., Wielkość i podział dochodu w ustroju feudalnym. In: *Pamiętnik*, T.1, s. 387–396.

²⁰ Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Sg-I-3, t. 40, s. 108 (Kormanowa Zanna: „Głos w dyskusji“ po referacie prof. Jana Rutkowskiego).

²¹ Kula W., *Uwagi o historii gospodarczej. Kuznica*, n. 10, 1945.

²² Topolski J., *O nowy model historii. Jan Rutkowski (1886–1949)*. Warszawa 1986, s. 243–261.

nativní osy polských dějin však marxismus na druhé straně přebíral impuls, který protonárodní geneze (s vyústěním integrálního národa) těmto dějinám udělila, protože mu umožňoval řešit otázku zaostalosti a její nápravy v potenciálně homogenním národnostním prostředí a současně ho zbavoval povinnosti zabývat se menšinami. Prakticky to znamenalo, že ani v historii, ani v současnosti nemuseli marxisté dělit síly pro simultánní uskutečňování komunistické transformace a řešení národnostní otázky, současně se mohli elegantně vyhnout situaci, kdy by se museli zabývat problémem, který z hlediska teoretického i praktického představoval komplikaci.

Komunisté chtěli svou verzi dějin zdůvodnit, že jejich politika je historicky legitimnější a perspektivnější v porovnání s ostatními politickými koncepcemi. Proto měla být provedena reorganizace historie, aby k jejich mocenské realitě byl dotvořen počátek, jenž by minulost spojoval s přítomností v určitých genealogických řetězcích. Ty by pak, vzájemným propletením, vytvořily základní síť nebo kostru národních dějin ve formě jakéhosi sebenaplnujícího se svědectví dokládajícího existenci jejich dějinné mise. Úkolem historiků pak nebylo prověřovat prostřednictvím řemesla, zda tato konstrukce je platná, protože ona vznikala mimo toto řemeslo, byla vůči historii exteritoriální, ale prokazovat, že tato konstrukce je schopná komunikace s empirickými dějinami, čili že existuje jakési *maso*, kterým je možné základní kostru ověsit. Konečný výsledek této „hodiny anatomie“ byl často velmi zvláštní. Marxisté chtěli „stvořit“ takové dějiny, z nichž by vyplynuli oni sami jako dědici projektované historické linie, vrcholící v poválečném režimu, ale tento zvláštní způsob konstruktivismu svou násilností stále více prokazoval, že projekt má jen velmi málo společného s polskými reáliemi.

Každá z ostatních relevantních politických sil, ať již působících legálně či v konspiraci, měla za sebou významnější tradici než komunisté, kterým nezbývalo, než využívat cizích tradic. Platilo to jak pro potenciální sociálně-revoluční témata, na nichž participovali buď s lidovou (agrární) stranou, nebo se socialisty a v nichž, pro odlišení, současně exponovali radikální a plebejské prvky (Kościzusko a kosiníci, revoluce 1846–1848 a haličská *rabacja*, revoluce 1905 a SDKPiL, socialismus a nezávislost v roce 1918), tak i pro výsostně nacionální téma, jakým byl posun na odersko-niskou hranici, kde si konkurovali pouze s *endeckou* historiografií v interpretaci nové hranice jako vyvrcholení a důkazu jediné racionální geopolitiky v polských dějinách jako celku. V obou případech měli výhodu, že za jejich účastí na cizích tradicích a jejich dotahování k radikálním závěrům stála politická

převaha, takže bylo možné prokazovat pravdu skrze moc, v obou případech byli handicapováni tím, že do repertoáru existujících národních mýtů nebyli schopni dodat svůj autentický přínos, svou teorii počátku nebo určitý archetyp, určitou historiozofii.

S ohledem na vlastní slabost tak komunisté byli nuceni akceptovat starou „hru na dějiny“, aby mohli vystupovat jako historicky legitimní tvůrci a protagonisté autochtonní polské revoluce, kterou uskutečňují průběžně, avšak účastí v této hře, která prokazuje slabost jejich mýtu ve srovnání s ostatními, se stupeň legitimacy snižuje a musí být kompenzován reálnou politikou, což však hrozí nebezpečím „odhalení“ marxistů jako národu cizí skupiny, ovládané a proti národu řízené ruskými bolševiky. Byla to zvláštní situace, jejíž význam dobře ilustroval Gomułkův projev na plénu ústředního výboru Polské dělnické strany v květnu 1945, kde prohlásil, že je pro něj přijatelnější, aby reakce s nimi bojovala jako s polskými komunisty a ne moskevskou agenturou. Ochota být nenáviděn a napadán jako polský komunist a ne jako agent Moskvy svědčila o velmi realistické reflexi skutečné tváře „autochtonní revoluce“ polských komunistů a také o úpěnlivé snaze dostat se z fatální vnitropolitické izolace: chtěli být autochtonními bez Moskvy, avšak bez ní by nebyli vůbec. S jistou nadsázkou se dá říci, že ve chvíli, kdy komunisté přistoupili na tato pravidla hry, začali ji prohrávat.

Když na počátku 50. let 20. století procházela polská historiografie fází stalinizace, která vyvrcholila na nechvalně známé metodologické konferenci v Otwocku (1951/1952), rok 1863, resp. 1864 znovu vyskočil do popředí jako historický mezník, tentokrát ovšem v nové koncepci, která na základě využití „sovětských zkušeností“ aplikovala teorii sociálně-ekonomické formace na národní dějiny. Rokem 1863 skončila éra feudalismu a začínal kapitalismus – období před rokem 1864 bylo feudalismem, konkrétně léta 1796–1864 obdržela poetický název „období národně osvobozenecých válek a třídních bojů polských nevolníků v podmínkách postupujícího kapitalistického řádu“, zatímco pro léta 1864–1944 již platilo označení kapitalismus.²³ Pro marxisty měl tedy rok 1863 smysl jako zlom, který na polskou scénu uvedl sociálně-ekonomickou formaci kapitalismu, buržoazii a dělnictvo i s jejich třídním bojem a dal tak vzniknout takovému prostředí a takovým historickým trendům, z nichž poválečný režim odvozoval svou historickou legitimitu.

---

²³ Arnold S., Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski. In: *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich. Przemówienia. Referaty. Dyskusje*. Tom I. Warszawa 1953, s. 168–185.

Takto zúžené pojetí *diskursu 1863* trvalo v rámci striktně stalinské interpretace dějin, teprve po „slavném roce šestapadesátém“ nová politická garnitura začíná výrazněji rezonovat s některými dalšími prvky tohoto diskursu, jenž začínal ožívat a současně se doplňovat novými prvky. Zvláště pak její vůdce, Władysław Gomułka, měl trpět: „(...) všemi tradičními polskými komplexy: strachem před silným východním sousedem, obavou z Německa a možnosti dohody obou sousedů (komplex Rapallo) a jejích následků (komplex Varšavského knížectví) a k tomu se přidávalo přesvědčení o vrozeném polském sklonu k anarchii (nazvěme to komplexem liberum veto).“²⁴ Ozvěny tradic se tentokrát hledaly ve vzestupech romantických nadějí let 1956–1959 a realistického posouzení situace, které reprezentoval přístup nezávislých katolických poslanců kolem krakovské revue Znak. Přímoou paralelu mezi Znakem, resp. jeho „neopozitivistickou“ koncepcí formuloval například Adam Michnik ve své dnes již klasické stati o možnostech opozice v polovině 70. let 20. století: „Stomma (...) považoval katolicismus za konstantní rys polského veřejného života (...) chtěl zopakovat manévry vůdce a ideologa národně demokratického tábora a, jako Dmowski, když vstoupil do carské Dumy v roce 1906, vstoupil spolu se svými kolegy v lednu 1957 do Sejmu Polské lidové republiky.“²⁵

Poválečný emigrant Adam Bromke zasvětil v 60. letech dilematu „realismu“ a „romantismu“ dodnes inspirativní monografii, v níž označil povstání roku 1863 za jeden z nejvýznamnějších mezníků polských dějin, po kterém přišla silná realistická formace, mizející až v posledních letech před první světovou válkou.²⁶ Od 70. let (nesmíme zapomínat na politickou emigraci, která se znovu stává „strážcem odkazu“) se v podobě diskusí koncepcí stával jednou z dominant rodící se polské opozice, která znovu přezkoumávala možnosti, zanechané dějinami (Cywińskiego *Niepokorni* přišli v roce 1971, Michnikův *Kościół, lewica, dialog* v roce 1977). Část opozičního kánonu vstoupila spolu s jeho představiteli do politiky během 80. let, kdy však již význam roku 1863 byl převrstvován novými

²⁴ Madajczyk C., *Na drodze do pojednania. Wokół orędzia biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 roku*. Warszawa 1994, s. 37. Občas je připomínána Gomułkova svěbytná historiozofie, založená na přesvědčení o strukturálním a sebevražedném anarchismu Poláků: šlechtické Polsko zničilo šlechta, buržoazní Polsko buržoazie a dělnické Polsko dělnická třída.

²⁵ Michnik A., *Lettres from Prison and Other Essays*. Berkeley, Los Angeles–London 1985, s. 136 (jde o Michnikovu stať Nový evolucionismus z roku 1976).

²⁶ Bromke A., *Poland's Politics: Idealism vs. Realism*. Cambridge (Mass.) 1967, s. 9 (při té příležitosti cituje výše uvedená slova z pera W. Pobóga-Malinowského).

událostmi, jež z něj činily historický mezník se zmenšujícím se politickým potenciálem.

Jen tak na okraj – zlomový charakter roku 1863 respektují i současné standardní syntézy polských dějin bez ohledu na politické či metodologické zaměření jejich autorů.²⁷ Prolomit tento úzus se v posledních letech pokouší celkem systematicky a tvrdošíjně práce Janusze Tazbira, který jakožto odborník na dobu renesanční a barokní vidí problém „dlouhého století“ z jiné perspektivy. Chápe jej nikoliv jako zlom v tradičním slova smyslu, jak jej pojmají historici moderních dějin, nýbrž jako jeden ze symptomatických důsledků historického zlomu v 17. století a současně i jako součást fatálního seriálu událostí, které pro Polsko vždycky měly katastrofické důsledky: lednové povstání konkrétně zastavilo možnost prosazení první vlny „finlandizace“ v Polsku (Finsko získalo autonomii zhruba v té době, kdy Polsko kvůli porážce lednového povstání ztratilo její zbytky).²⁸

Definitivní proměna politického potenciálu diskursu 1863 přišla zhruba ve druhé polovině 70. let, kdy se zhroutila gierkovská koncepce urychleného růstu a režim sáhl k osvědčené represí, ale to již za situace zcela jiné, než byla ta předchozí. Několik let „šoku z hojnosti“ v první polovině 70. let, spojených s relativní liberalizací vnitřních poměrů umožnilo řadě lidí podívat se za hranice a katastrofální srovnání místních a vnějších poměrů, zesílené přicházejícím hospodářským kolapsem 80. let dezavovalo režim přinejmenším stejně tak dobře jako jeho chování k vlastním občanům. Vzniká tak prostor, v němž se po jistou dobu vnímá fakt zaostalosti přinejmenším stejně intenzivně jako to, co je vlastní povahou režim – a od režimu se pak pozornost přenáší na zaostalost jako fenomén historický, jako fenomén měřící míru civilizace dosažené polskou společností. To je moment, který popisoval a vysvětloval ve své slavné knize o Polsku a civilizaci Jerzy Jedlicki.²⁹

Je to také moment, který již před pádem komunismu věští velké klíčové téma historické reflexe 90. let a současnosti – téma polské civilizační identity, která v době začleňování do NATO a Evropské unie a existence v nich byla

²⁷ Wandycz P., *Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795–1918*. Warszawa 1994, s. 271n. *Polska na przestrzeni wieków*. Warszawa 1995, s. 465n. (Janusz Tazbir), Jerzy Topolski, *Historia Polski*. Warszawa 1995, s. 239n.

²⁸ Tazbir J., *c. d.*, s. 249, stejná argumentace se opakuje i v další syntéze: Samsonowicz H., Tazbir J., *Tysiącletnie dzieje*. Wrocław 2000, s. 247–248. S tímto pojetím operuje např. práce *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Ed. Edward C. Thaden. Princeton 1981, s. 25–32. Thaden E. C., *Russia's, Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton 1984, s. 144n.

²⁹ Jedlicki J., *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. Warszawa 1988, 2. vydání, Warszawa 2002.

a bude prověřována způsobem jiným a specificky obtížnějším než v dobách předchozích. Tím, že komunismus zmizel, zmizel do jisté míry i jeden dobrý důvod výmluvy, proč tu je nějaká míra zaostalosti. Současně stále výrazněji vynikala potřeba vsadit problém zaostalosti do nového historického kontextu, v němž by bylo možné, bez vedlejších mocenských vlivů, posoudit, jednak co to vlastně znamená, být zaostalý, jednak to, zda problém zaostalosti je problémem jinakosti nebo problémem prostého dohnatelného zpoždění.

Jakoby v zrcadlovém obraze se začíná opakovat historie prvních let po druhé světové válce – potlačený a zakázaný nebo přísně kontrolovaný zájem o svět na východ od polských hranic (a kdysi součást starého Polska) se kompenzuje ve fenoménu tzv. východního obratu, jenž absorbuje nemalou část historiografické kapacity, předchozí zájem o „pokrokové“ třídy je vystřídán renesancí zájmu o šlechtický fenomén a jeho roli v dějinách, který byl podobně jako v případě Jedlického zájmu o civilizaci anticipován řadou prací z pera A. Zajączkowského³⁰ a J. Tazbira³¹. Jestliže k momentu východnímu lze uvést, že z hlediska minulosti i přítomnosti má své pochopitelné a praktické důvody, pak u momentu druhého bych se rád pozastavil trochu víc. Čím je způsoben (není-li tu ideologický a politický nátlak toho typu, který tu působil předchozí půlstoletí) zájem o šlechtický moment? Podle mého tím, že historiografie se dnes obloukem vrací k prvním otázkám, jež stanuly před generacemi politiků, literátů a historiků druhé poloviny 18. století, kteří si plně začali připouštět a uvědomovat rozdíl mezi Polskem a okolním, především západním světem, avšak z tohoto poznání vyvozovali odlišné závěry. Část z nich reagovala na toto poznání odmítavě, část se pokoušela integrovat některé prvky západního modelu do polských reálií a vytvořit novou syntézu a část chtěla polské poměry vymazat a nahradit modelem importovaným. Pro všechny strany však bylo podstatné především to, že se musely vyrovnávat s identitou svého vlastního stavu, jenž vzhledem ke své dominanci představoval hlavní otázku, jež měla být rozřešena, avšak s ohledem na rozpad státu vyřešena nebyla a zanechala po sobě otevřenou disputaci o vztahu politiky a civilizace.

---

³⁰ Zajączkowski A., *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia i struktury społeczne*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1961. První vydání této práce si získalo zahraniční renomé a bylo přeloženo do němčiny, u místního režimu si získalo takovou „popularitu, že se její autor raději začal věnovat afrikanistice – druhé vydání pod trochu pozměněným názvem *Szlachta polska. Kultura i struktura*, vyšlo ve Varšavě roku 1993.

³¹ Tazbir J., *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit-upadek-relikty*. Warszawa 1979 (2. vydání 2003).

Nedávné události přelomu 80. a 90. let 20. století, zlomové stejně razantním, i když významově zcela opačným způsobem než ty z konce 18. století, vytvořily situaci, v níž je možné staré otázky zodpovídat. Jak jsem však zmínil výše, je to zodpovídání neméně, i když jinak těžké než byly předchozí pokusy. Jeho úhelným kamenem je a bude velmi přesné definování parametrů polského a evropského, resp. západního civilizačního modelu v rámci vytváření konceptu skutečně evropských dějin, nikoliv již jen dějiny kontinentu rozděleného na skutečnou a potom jakousi zvláštní, jinou Evropu střední, středovýchodní atd. Jestliže byl šlechtický element rehabilitován a legitimizován, musí se s ním historiografie vyrovnat jiným způsobem, než kdykoliv předtím, když např. v době vzniku Solidarity bylo populární opakovat s T. Gartonem Ashem, že hnutí a jeho lidé svou strukturou a chováním připomíná obřadnost staré šlechty (*ceremonia jak na dworskim balu, a każdego z nowoprzybyłych witano z pompą, z jaką niegdys zapowiadano może hrabięgo Potockiego*)³² nebo jednání starých šlechtických sejmíků (*nacisk na autonomię regionalną wywodził się także z polskiej tradycji sejmików w czasach demokracji szlacheckiej*).³³

Ukazují to např. již zajímavé interpretace Piotra Wandycze (srovnání ústavní revoluce 1788–1792 a dekády Solidarity 1980–1990)³⁴ nebo Andrzeje Walického, které se objevily v souvislosti s výročím polské ústavy z roku 1791 (vztah mezi moderní koncepcí zákona a tradicí šlechtické demokracie).³⁵ Jejich společným motivem je snaha dospět k takovému interpretačnímu rámci, v němž se obraz politicky rehabilitovaného modelu šlechtické republiky stane kompatibilním také s konstrukčními parametry západních společností, kdy se koncepce západního národa vyrovná s koncepcí národa vznikajícího rozšířením šlechtického národa na nešlechtický zbytek společnosti (výrazně se uplatňují analogie s britským vývojem). Po letech se k tomuto tématu opět pojatému „civilizačně“ vrátil také Jerzy Jedlicki hledající styčné plochy mezi antiindustrialismem a agrární kritikou moderní společnosti ve Velké Británii a Polsku, resp. středovýchodní Evropě.³⁶

³² Ash T. G., *Polska rewolucja. Solidarność 1980–1981*. Warszawa 1987, s. 25.

³³ Tamtéž, s. 46.

³⁴ Wandycz P., Two revolutions, 1788–1792, 1980–1990. In: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*. Ed. Samuel Fiszman. Bloomington and Indiana 1997, s. 531–554.

³⁵ Walicki A., *The idea of nation in the main currents of political thought of the Polish Enlightenment*. In: *Constitution and Reform*, s. 155–174.

³⁶ Jedlicki J., *Świat zwyrodniały. Lęki i wyroki krytyków nowoczesności*. Warszawa 2000, s. 113 an.

Podobné přístupy najdeme také v řadě dalších situací – argumenty kritiků vstupu Polska do Evropské unie jako počátek zkažení polské idyly, snaha kompenzovat problémy zemědělství apologií polského agrarismu a interpretací (historicky) ekologického zemědělství jako alternativy západní velkovýrobě, jež ohrožuje životy lidí nemocí šílených krav etc. Otevřel se tak prostor, který je důležitý nejen pro Polsko, ale i pro Evropu, které se nyní mohou a musí pokusit definovat svou civilizační identitu bez zátěže politických problémů, které tyto pokusy provázely předtím.

Na závěr bych se pokusil shrnout předchozí úvahy do několika bodů:

1. Polská historiografie 20. století stále velmi výrazně, byť ne absolutně, čerpá svou dynamiku z modelu, jehož základní konstrukční parametry vznikly v době krize a zániku první republiky.
2. Představy o moderních dějinách byly většinou formulovány v rámci představ o národních dějinách jako celku s výrazným sklonem vysvětlovat dějinami problémy současnosti.
3. Jedna ze základních konstrukčních os moderní polské historiografie je založena na paralelní snaze udržet polský historický proces v západním civilizačním kontextu a neohrozit jejich identitu.
4. Tato snaha se většinou odehrávala v nepříznivých politických souvislostech nereprodukcí starý model výkladu národních dějin.
5. Následkem toho se historiografie pohybuje na základě střídání politikou výrazně motivovaných interpretací civilizačních aspektů národních dějin.

Summary

Political Parameters of Modern Polish Historiography

Modern Polish historiography is typical of specific forming of the relationship between history and present. The basic patterns of this situation were rooted in times of decline of the first (noble) Polish Republic, when history has become a certain sort of strategy trying to compensate the lost statehood. The destruction of the state by the end of the 18th century resulted in interpreting of the national history as a hypothesis – was it feasible to save the state, and if not, who was responsible for the failure? Since the history could not be returned, politics tried to answer this question

using different historical conceptions to justify the strategies that were designed to secure prospective development or to reach the independence. The question then sounded – was it feasible to save the state, and if yes, what was the cause of the success? Given political strategy perceived itself as a fulfilment of historical destiny and its successes and failures were the successes and failures of its understanding of national history.